

छन्द अनुशीलन

धनपति कोइराला (पिएच डी) *

लेखसार

समस्त वेदका ऋचा छन्दमा संरचित छन् । आचार्य पिङ्गलले वेदमा उल्लिखित छन्दहरू र पूर्वलक्षणकारका अभिमतलाई समेत समेटेर छन्दःसूत्रम् तयार पारे । प्रस्तुत छन्दःसूत्रमलाई मूल आधार बनाएर लेखिएका श्रुतबोध, छन्दःशास्त्रम्, वृत्तरत्नाकर, मन्दारमरन्दचम्पू, वृत्तचन्द्रिका आदि लक्षण ग्रन्थहरूले शास्त्रीय छन्दको विकास र विस्तारमा ठोस योगदान पुऱ्याएका छन् । उत्तरवैदिककाल, लौकिककाल, प्राकृतकाल हुँदै विकसित आधुनिककालीन नेपाली, हिन्दी आदि भाषाहरूमा समेत शास्त्रीय छन्दहरूको उपयोग गरी विश्वविख्यात सुन्दर काव्यहरू सृजना गरिएका छन् । विद्यालय र महाविद्यालयहरूको पाठ्यक्रममा समेत शास्त्रीय छन्दलाई समावेश गरिएको परिस्थितिमा शास्त्रीय छन्दको व्युत्पत्तिसहित परिचय दिनु, यसका तत्त्व, गण देवता र गणअनुसारका शुभ अशुभ फल उल्लेख गर्नु, शास्त्रीय छन्दका प्रकार उल्लेख गर्नु र तिनका प्रतिनिधिमूलक रूपमा एकएक ओटा लक्षण र तिनको उदाहरण प्रस्तुत गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ । गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित रही उद्देश्यमूलक नमुना छनोट प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको यस लेखमा पुस्तकालयीय विधि उपयोग गरिएको छ । यसमा पूर्वीय वाङ्मयको आद्यादर्श ग्रन्थ वेद शास्त्रीय छन्दमा रचना गरिएको तथ्य प्रस्तुत गरिएको छ । छन्दको व्युत्पत्ति, अर्थ, यसका तत्त्वहरू, गण, गणदेवता र गणका शुभ र अशुभ फल निरूपण गरिएको छ । छन्दमा कविता काव्य सृजना गर्दा अनुसरण गर्नुपर्ने र गर्न मिल्नेसम्मका नियम उदाहरणसहित उल्लेख गरिएको छ । शास्त्रीय छन्दको वार्षिक भेदका समवृत्तअन्तर्गत साधारण भेदका एकअक्षरीय उक्थादेखि २६ अक्षरीय उत्कृतिसम्म, अर्द्धसमवृत्त, विषमवृत्त, मात्रिक छन्दअन्तर्गत सम, अर्द्धसम र विषममात्रिक छन्दका प्रतिनिधिमूलक रूपमा एकएक लक्षण र विभिन्न काव्यमा रहेका उदाहरण प्रस्तुत गरी नेपाली काव्यमा छन्द प्रयोगको अवस्थालाई देखाइएको छ ।

विशेष शब्दावली : विषमवृत्त, अदग्धाक्षर, पङ्क्तिपुञ्ज, उष्णिक, अतिशक्वरी

विषयवस्तुको परिचय

ऋग्वेद, सामवेद आदि वेद र उपवेदहरू छन्दका कारण नै गेयात्मक गुणयुक्त भएका हुन् । उपनिषद्, रामायण, महाभारतादि अठार पुराण, र ललितकाव्यहरू पनि छन्दका कारण पनि कालजयी बन्न गएका देखापर्दछन्

। यसले कथनलाई कलात्मक, रसिक र पठनीय तुल्याउँछ । बोधलाई चिरस्थायी तुल्याउनमा पनि यो उपयोगी मानिएको छ । पूर्वीय वाङ्मयका बहुविध सौन्दर्यमध्ये छन्द पनि एक भएकाले छन्दलाई वेदको छ अङ्गमध्ये एक मान्ने गरिएको छ । वैदिककालदेखि नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालको उत्तरार्द्धसम्म शास्त्रीय छन्दले अतिशय

* डा. कोइराला मध्यविन्दु बहुमुखी सहस्रसंस्कृतभाषाशोध्यापक हुनुहुन्छ ।

देखापर्दछ । आधुनिक कालको पूर्वसन्ध्यासँगै जातीय, विदेशी तथा मुक्तछन्दले उत्तिकै स्थान पाउँदै आएको भए पनि खण्डकाव्य र महाकाव्य लेखनमा शास्त्रीय छन्दहरूको नै ज्यादा प्रयोग हुने गरेको प्रकाशित काव्यहरूको सूची हेर्दा अवगत हुन्छ । नेपाली तथा संस्कृत विषयका विभिन्न तहका पाठ्यक्रममा समेत छन्द समावेश गरिएको छ । यसर्थ प्रस्तुत लेखमा शास्त्रीय छन्द, यसका आधारभूत तत्त्व र प्रकारबारे प्रतिनिधिमूलक हुने गरी लक्षण र उदाहरण दिई सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

उद्देश्य

शास्त्रीय छन्दको परिचय, यसका तत्त्व, गणका देवता र शुभ अशुभ फल, छन्दका प्रकार र उक्थादेखि उत्कृति वर्गका छन्दहरूका प्रतिनिधिमूलक रूपमा एक एकवटा लक्षण र नेपाली काव्य र लक्षण ग्रन्थमा प्रयोग भएका तिनका उदाहरण प्रस्तुत गरी नेपाली काव्यमा छन्द प्रयोगको स्थिति देखाउनु प्रस्तुत लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

पूर्वकार्यको अध्ययन

श्रीकृष्णकविले *मन्दारमरन्दचम्पू* (सन् १८९५) शीर्षकको लक्षण ग्रन्थ तयार पारेका छन् । यसलाई केदारनाथ कृपाङ्गीले समेत आवश्यक संशोधन र परिमार्जन गरी टिप्पणी लेखेका छन् ।

कालिदासले छन्दबारे *श्रुतबोध* (१९३९) ग्रन्थ लेखेको पाइएको छ । यसमा उनले गण, गति, यतिका साथै शास्त्रीय छन्द र यसका प्रकारबारे उदाहरणसहित ४० छन्दहरूको चर्चा प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा समवृत्तका पाँच अक्षरदेखि एक्काईस अक्षरसम्म र अर्द्धसमवृत्त एवम् गाथाबारे चर्चा प्रस्तुत गरिएको छ ।

केदार भट्टले शास्त्रीय छन्दहरू उल्लेख गर्दै *वृत्तरत्नाकर* (सन् १९३९) ग्रन्थ लेखेका छन् । नृसिंहदेवद्वारा अर्ध व्याख्या विश्लेषण गरी प्रकाशन गरिएको उक्त ग्रन्थमा पिङ्गलका *छन्दःसूत्रम्* ग्रन्थमा रहेका छन्दहरूका लक्षणलाई थोरै नवीनता दिदै केही नयाँ छन्दहरू थप्ने कार्य गरेका छन् ।

अखिलानन्द शर्माले वैदिक भाष्यसहित आचार्य पिङ्गलद्वारा लिखित *छन्दःसूत्रम्* (१९६५) ग्रन्थ प्रकाशन गरेका छन् । यसमा उनले वैदिक छन्द र लौकिक छन्दहरूको व्याख्या गरेका छन् । आठ अध्यायमा विभक्त यस ग्रन्थमा शास्त्रीय छन्द र छन्दप्रस्तारको समेत उल्लेख गरिएको छ ।

विजयपालले *पिङ्गलनाग छन्दोविचिति भाष्यम्* (२०४४) शोधग्रन्थ प्रकाशन गरेका छन् । यसमा पिङ्गलद्वारा लिखित *छन्दःसूत्रम्* ग्रन्थको यादवप्रकाशले गरेको व्याख्यालाई समेत उद्धृत गर्दै शोधकार्य गरिएको छ । उनले यसमा छन्दको इतिहास उल्लेख गर्नुका साथै वैदिक तथा लौकिक छन्दहरू उल्लेख गरेका छन् ।

हलायुधद्वारा मृतसञ्जीवनी टिप्पणी र व्याख्यासहित आचार्य पिङ्गलको छन्दसूत्रमा आधारित रही केदारनाथ र वासुदेव शर्माले *छन्दःशास्त्रम्* (सन् २००२) प्रकाशनमा ल्याएका छन् । यसमा शास्त्रीय छन्दका भेदोपभेदहरूको सोदाहरण उल्लेख गरिएको छ । *प्राकृत पिङ्गल छन्दसूत्रम्, वृत्तचन्द्रिका, मन्दारमरन्द* आदि छन्दका ग्रन्थहरूमा रहेका छन्दहरूसमेत उल्लेख गरी तिनमाथि सङ्क्षिप्त टिप्पणी गरिएको छ ।

चन्द्रप्रसाद न्यौपानेले *छन्दकुञ्ज* (१९६६) र यसैलाई परिर्वर्द्धित गरी *छन्दशास्त्र* (?) शीर्षकको ग्रन्थ प्रकाशन गरेका छन् । यसमा शास्त्रीय, जातीय, विदेशी

र गद्यलयका लक्षणहरू र तिनका उदाहरण विभिन्न साहित्यिक कृतिबाट नभई आफै तयार पारी दिइएको छ ।

प्रभा र रुचिरा संस्कृत हिन्दी टीकासहित सम्पादक अनन्तराम शास्त्रीले गङ्गाधरद्वारा लिखित *छन्दोमञ्जरी* (सन् २०१०) ग्रन्थ प्रकाशन गरेका छन् । यसमा ६ स्तवक रहेका छन् । मङ्गलाचरणबाट आरम्भ गरिएको यस कृतिमा शास्त्रीय छन्दका अभिलक्षण र *वृत्तचन्द्रिका*, *वृत्तरत्नाकर* परिशिष्ट आदि ग्रन्थहरूमा उल्लिखित छन्दका लक्षणसमेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

देवी नेपालले *छन्दपराग* (२०७५) ग्रन्थ लेखेका छन् । यसमा शास्त्रीय, जातीय, विदेशी र गद्यलयका विभिन्न छन्दहरूका लक्षण र विभिन्न कृतिमा उल्लिखित पद्यहरू उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अङ्ग्रेजी भाषामा उल्लिखित छन्दको सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

आचार्य बलदेव उपाध्यायले संस्कृतमा चन्द्रिका व्याख्यासहित हिन्दी अनुवादयुक्त केदारभट्टद्वारा रचित *वृत्तरत्नाकर* (सन् १९९८) ग्रन्थ प्रकाशन गरेका छन् । यसमा उनले *वृत्तरत्नाकर* ग्रन्थमा उल्लिखित शास्त्रीय छन्दहरूलाई सरल संस्कृत भाषाका साथै त्यसलाई हिन्दी भाषामा पनि प्रस्तुत गरेका छन् । ६ अध्यायमा विभक्त यस ग्रन्थमा विभिन्न छन्दका लक्षण र उदाहरण पनि दिइएको छ ।

प्रस्तुत शोधपरक लक्षण ग्रन्थहरूले प्रस्तुत छन्दको सैद्धान्तिक परिचर्चा, धारणा निर्माण तथा निष्कर्ष निकाल्नमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् ।

अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित रहेको छ । यसमा पुस्तकालयीय (पुस्तकीय)

विधि उपयोग गरिएको छ । नमुना छनोट गर्दा सोद्देश्यकमूलक नमुना छनोट प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको छ ।

सीमाङ्कन

छन्दको व्युत्पत्ति, शास्त्रीय छन्दको परिचय, यसका तत्त्वहरू, प्रकार र उक्थादेखि उत्कृति वर्गका छन्दहरूका एक एकवटा लक्षण र उदाहरणमा मात्र यो लेख सीमित रहेको छ । छन्दको व्यापक परम्परा नदिई मात्र सङ्केत गरिएको छ । अर्द्धसमवृत्त, विषमवृत्त तथा मात्रिक छन्दान्तर्गत सममात्रिक, अर्द्धसममात्रिक र विषममात्रिक छन्दको पनि एउटा एउटा मात्र उदाहरण दिइएको छ । यसमा समवृत्तान्तर्गतका दण्डकभेद, जातीय छन्द र यसका भेदोपभेद, अन्यदेशीय छन्द र यसका भेदोपभेद तथा मुक्तलयको उल्लेख गरिएको छैन ।

छन्दको व्युत्पत्ति र अर्थ

संस्कृतको वरण, चयन आदि अर्थ बोकेको 'छदि संवरणे' धातुमा असुन् प्रत्ययको संयोजन भएर 'छन्दस्' शब्द निष्पन्न हुन्छ (आप्टे, सन् २००७ : ३८१)। कामना, चाहना, कल्पना, इच्छा आदि यसको कोशीय अर्थ हुन्छ । आह्लाद, आनन्द, सन्तोषपूर्ण तृप्ति अर्थ बोकेको संस्कृत भाषाको 'छदि आह्लादने' धातुमा नुम् आगम र 'अच्' (अ) प्रत्ययको संयोजन हुँदा पनि छन्द शब्द व्युत्पादित हुन्छ । यसको व्युत्पत्तिगत अर्थ हुन्छ, आह्लाद, खुशीयाली, हर्ष, प्रसन्न आदि । यसरी 'छदि संवरणे' धातुबाट छन्दस् हलन्त शब्द र 'छदि आह्लादे' धातुबाट अजन्त छन्द शब्दको व्युत्पादन भएको देखापर्दछ । बालकदेखि बृद्धसम्म र पशुप्राणीहरूलाई समेत लय र सङ्गीतको भङ्गकारले लठ्ठ पार्ने क्षमता छन्दमा रहेकाले

आह्लाद र खुशीयाली आदि अर्थ बोकेको अजन्त छन्दचाहिँ शक्तिशाली रहेको अनुभूति हुन्छ भन्ने कथन (नेपाल, २०७५ : ३१) रहे पनि शुक्लयजुर्वेदको पुरुषसूक्तमा “तस्मिन्नाद्यन्यात्सर्वहुत ऋचः सामानि यज्ञिरे, छन्दांसि जज्ञिरे...” (गौड, सन् २०११ : ६८७) ‘छन्दसि परेऽपि’ (पार्ष्णि, सन् २०१० : ७), छन्दःसूत्रम् छन्दःशास्त्रम्, छन्दोमञ्जरी आदि लक्षणग्रन्थहरूमा छन्दस् शब्दको प्रयोग गरिएको पाइएकाले अजन्तभन्दा हलन्त छन्दस् शब्द नै वृत्तार्थमा प्रयोग भएको देखापर्दछ । यद्यपि संस्कृतमा छन्दकै पर्यायका रूपमा वृत्तशब्द पनि प्रचलित छ । ‘वृत्त वरणे’ धातुमा क्त प्रत्ययको संयोजन भएर वृत्त शब्द बन्दछ । गण, मात्रा गुरुलघुहरूलाई नियमन गर्नु नै वृत्तको मुख्य लक्षण हो (पिङ्गल, सन् १९६५: ८०) । नेपाली भाषा साहित्यमा भने वृत्तशब्दको त्यति प्रयोग भएको देखापर्दैन । बरु छन्दको पर्यायका रूपमा लयशब्दको प्रयोग हुने गरेको छ तापनि छन्दशब्द नै ज्यादा जनजिब्रोमा भ्रुण्डिएको छ ।

छन्द भनेको कविता काव्यका पाउपाउमा वर्ण र मात्राको निश्चित क्रम र सङ्ख्या, गणको क्रम, वर्ण वा मात्राको गणना, गति, यति विधान आदिसँग सम्बद्ध सुनिश्चित नियमहरूका आधारमा पद्यात्मक रचना गरिने विशिष्ट मानदण्ड वा प्रक्रियाविशेष हो (श्रेष्ठ, २०५४ : ४८) । छन्द, लय, वृत्त वा अरू कुनै शब्द प्रयोग गरिए पनि वस्तुतः छन्द विभिन्न भावमय विषयलाई गेयात्मक बनाउन उपयोग गरिने एउटा निश्चित साहित्यिक नियम हो ।

वेदमा छन्दको प्रयोग

छन्दलाई वेदका छ अङ्गहरूमध्ये एक मानिन्छ (व्या. हलायुध, सन् १९२८ : ७) । यसलाई वेदको पाउ मानिएको छ । वेद, उपनिषद्, ब्राह्मण ग्रन्थहरूमा समेत छन्दको प्रचुर उपयोग भएको छ । यजुर्वेदमा गायत्री, त्रिष्टुप्, जगती, अनुष्टुप्, बृहती आदि छन्दको उल्लेख

भएको छ (सम्पा. गौड, सन् २०११ : ५७०) । वेदका ऋचाहरू पनि कुनै न कुनै छन्दमा संरचित छन् । ‘हृदिस्पृगस्तुशन्तमः’ (ऋ.सं.१.१.३१)मा प्रमाणी छन्द, ‘पूषणवते ते चकृमा करम्भं’ (ऋ.सं.३.३.१८)मा इन्द्रवज्रा, ‘स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं’ (ऋ.सं.२.७.१८)मा उपेन्द्रवज्रा, ‘इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सूर्गं भूतर’ (ऋ.सं.५.७.६) मा शालिनी छन्दको प्रयोग भएको छ (सम्पा. केदारनाथ, २००२ : २) । यस प्रकार वेदका ऋचाहरू छन्दमा नै संरचित रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

लौकिक साहित्यमा छन्दको प्रयोग

एक किंवदन्तीअनुसार महर्षि वाल्मीकि शिष्यहरूसहित तमसा नदीमा स्नान गरेर फर्कने क्रममा व्याधाले क्रौञ्च (कन्याडकुरुड) पन्छीको भालेलाई मारिदिएकाले पोथी विलाप गरेर रोइरहेको देखेपछि वाल्मीकिको मन करुणाले भरियो र उनका मुखबाट स्वस्फूर्त रूपमा एउटा पद्य प्रवाहित भयो : हे निषाद ! कामवासनामा अनुरक्त रहेको अवस्थामा तिमिले भाले र पोथीमध्ये एउटा क्रौञ्च पन्छीलाई विना अपराध मारिदियो, तिमिलेलाई कहिल्यै शान्ति नमिलोस् “मा निषाद प्रतिष्ठतां त्वमगमः शाश्वतीः समाः, यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्” (वाल्मीकि, २०४५ : ३१) । लौकिक साहित्यका सन्दर्भमा यसै अनुष्टुपीय पद्यलाई पहिलो प्रस्थानविन्दु मानिन्छ (दुङ्गाना, २०५० : ६) । यो सुनेपछि सृष्टिकर्ता ब्रह्मा त्यहाँ प्रकट भए र वाल्मीकिको प्रशंसा गर्दै काव्य लेखन अभिप्रेरित गरे । ब्रह्मका आशीर्वचनबाट उत्साहित भएका महर्षि वाल्मीकिले लौकिक संस्कृत भाषामा रामायण सृजना गरे । यसमा तेह्र ओटा, यसपछि व्यासद्वारा सृजना गरिएको महाभारतमा अठार ओटा, श्रीमद्भागवतमा पच्चीस ओटा र माघका कृतिहरूमा अनेकौँ छन्दको प्रयोग गरिएको छ भने वर्तमानसम्म आइपुग्दा यसको

सङ्ख्या अनगिन्ती हुन पुगेको छ (नेपाल, २०७५ : ३३) । कोभिड १९ को प्रभावका कारण बन्दाबन्दी यता छन्दमा साहित्य रचना गर्न चलाइएका अभियान र प्रशिक्षणले छन्दको प्रयोग र विस्तार अझ सघन र उन्नत बन्ने देखिएको छ ।

छन्दलक्षण परम्परा

वेदमा प्रयुक्त छन्दहरूलाई व्यवस्थित र वैज्ञानिक ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने कार्य ई.पू. दोस्रो शताब्दीतिरका आचार्य पिङ्गलमुनिले गरेका हुन् (श्रेष्ठ, २०५४ : ४७) । उनको छन्दःसूत्रम् (छन्दः शास्त्रम्) लौकिक परम्पराको सर्वाधिक सुन्दर छान्दसिक ग्रन्थ मानिन्छ । यसपछि छन्दशास्त्रीय स्वरूपबारे विभिन्न विवेचक तथा कवि मनीषीहरूले पनि यथोचित चर्चा प्रस्तुत गरेका छन् । यस परम्परामा देखापरेका कालिदासको 'श्रुतबोध', क्षेमेन्द्रको 'सुवृत्तिलक' केदार भट्टको 'वृत्तरत्नाकर', जयदेवको 'छन्दोऽनुशासन उल्लेखनीय कृति मानिएका छन् (श्रेष्ठ, २०५४ : ४७)।

ऋषिमहर्षिहरूका ध्यानको सिद्धिबाट प्राप्त वचन वा वाक्य नै सूक्त हुन् । यी वेदका मन्त्रहरूको स्वतन्त्र समुदाय मानिन्छन् । जसमा ऋषि, देवता र छन्द गरी

तीन भाग हुन्छन् । तीमध्ये एउटै छन्दमा रचिएका ऋचाहरूलाई छन्दसूक्त भनिएको छ (ढुङ्गाना, २०५० : ३)। अग्निपुराणको ३२८ देखि ३३५ सम्म छन्दको परिचय र प्रकारबारे उल्लेख गरिएको छ (व्यास (मू.ले.), २०६६ : ६७०-६९७)। सैतव, भरत, कोहल, यास्क, उक्थाकार, शौनक, क्रौष्टुकि, कश्यप आदि आचार्यहरू रहे पनि पिङ्गल नै मानव जीवनमा छन्द प्रवेश गराउने पहिलो आचार्य हुन् (ढुङ्गाना, २०५० : २)।

र यसलाई लौकिक साहित्यमा उपयोग गर्ने कार्य महर्षि वाल्मीकिबाट भएको हो ।

छन्दका आधारभूत तत्त्व

गण

तीन तीन वर्णहरूको समूहलाई गण भनिन्छ । यस्ता गण जम्मा ८ हुन्छन् । यी गणहरू 'यमाताराजभानसलगा'बाट जुन गण हो त्यही वर्णसहितका तीन तीन मात्राहरूबाट बन्दछन् (भट्ट, १९३१ : ५) । यगण (यमाता ISS), मगण (मातारा SSS), तगण (ताराज SSI), रगण (राजभा SIS), जगण (जभान ISI) भगण (भानस SII), नगण (नसल III) र सगण (सलगा IIS) यस्ता आठ गणहरू हुन् । गण, गणदेवता र

तालिका क्रम तालिका नं. १ अनुसार रहेको छ :

गण, गणदेवता र फल

क्र.सं.	गण	रूप	देवता	फल
१	मगण	SSS	भूमि	श्री
२	यगण	ISS	जलम्	वृद्धि
३	रगण	SIS	वहिन	मृति
४	सगण	IIS	वायु	दूरगमन
५	तगण	SSI	व्योम	शून्य
६	जगण	ISI	सूर्य	रोग
७	भगण	SII	चन्द्र	यश
८	नगण	III	नाक	सुख

स्रोत : छन्दः सूत्रम् १९६५, पृष्ठ ८

अ र इवर्णवाट पद्य लेखन आरम्भ गरिए धनसम्पत्ति, उवर्णवाट प्रसिद्धि, एओऐऔ वर्णवाट सौख्य, व्यञ्जन वर्णहरूमध्ये क, ख, ग, घ, छ, ज, ड, त, द, ध, य, श, स वर्णहरू अदग्धाक्षर भएकाले लाभ हुन्छ। अरू यहाँ उल्लेख नभएका व्यञ्जनहरूमध्ये भ, भ, र, ष, ह वर्ण अधिक हानिकर रहेकाले अशुभ गण र अशुभ अक्षरवाट छन्द आरम्भ गर्नु उपयुक्त नहुने तर देवता र मङ्गल अर्थ प्रदान गर्ने विषय र शब्दहरू प्रयोग गरिएमा वा दीर्घ अक्षरवाट (भ दूषित रहे पनि भ्ना दूषित नरहने) आरम्भ गरिएमा अशुभ गण र अशुभ व्यञ्जन वर्णहरू पनि शुभ नै बन्ने उल्लेख गरिएको छ (पिङ्गल, १९६५ : ८-१०)। आर्या आदि मात्रा छन्दमा पनि चार मात्रावाला एक सर्वगुरु (गुरुगुरु), दुई अन्त्य गुरु (लघुलघुगुरु) तीन मध्यगुरु (लघुगुरुलघु), चौथो आदिगुरु (गुरुलघुलघु) र सबै लघु (लघुलघुलघुलघु) भएका गणहरू हुन्छन् (भट्ट, १९३१ : १३)।

लय

कविताको विधागत धर्म भन्नु नै लय हो जसले अन्य विधावाट कवितालाई अलग तुल्याउँछ (ओभा, २०७४ : १००)। यो कवितामा प्रयोग भएका स्वर र व्यञ्जन वर्णहरूको समानता र भिन्नतावाट पैदा हुने नाद वा सङ्गीत हो। कविताका पङ्क्तिपुञ्ज, श्लोक वा पाउहरूका बीच वर्ण, मात्रा वा दुवैको नियमित प्रयोग हुनसकेमा कविता लयबद्ध बन्न पुग्दछ। लयको कुनै विशेष नियम नभए पनि हरेक छन्दमा एक प्रकारको लय हुने हुँदा यसको विभिन्नताले छन्दका पढाइको ढङ्गमा पनि फरक पर्दछ। यसर्थ लयको बचाउका निम्ति द्वस्व र दीर्घको उच्चारण र यतिमा पनि उत्तिकै ध्यान दिएर पढ्नुपर्छ अन्यथा लय पनि र छन्द पनि साथसाथै भङ्ग हुन पुग्दछ (ढुङ्गेल, २०५० : ८)।

गति र यति

छन्दोबद्ध कविता पढ्दा त्यहाँ एक प्रकारको प्रवाह हुन्छ। कविता पाठमा कुनै प्रकारको बाधा वा रोकटोक हुनुहुँदैन। कविता वाचनमा रोकावट नभई एकप्रकारको प्रवाह हुने स्थितिलाई नै गति भनिन्छ (थापा, २०५० : २९२)। यसरी धाराप्रवाह रूपमा कतै नअडिई वाचनका क्रममा अधिबद्ध नै गति हो। यसलाई कानले ठम्याउँछन् यो ठम्याउने क्षमता अभ्यासवाट प्राप्त हुन्छ (ढुङ्गेल, २०५० : २१)। जहाँ पदपाठ विभक्त हुन्छ; त्यसलाई विश्राम भनिन्छ र त्यो विश्राम नै यति हो (पिङ्गल मू.ले., सन् १९२८ : २५८)। जिब्राले आफू अडिन चाहेको स्थान नै यति हो जसलाई विश्राम, विराम आदि पनि भनिन्छ (कालिदास, १९३९ : ३)। कविता वाचन गर्दा निश्चित स्थानमा बिसाउने र पुनः उच्चारण गर्ने विधान रहेको हुन्छ। यस्तो विश्राम हरेक छन्दका पाउको अन्त्यमा रहने गर्दछ नै। छन्दका अक्षरहरूको सङ्ख्याअनुसार हरेक पाउमा दुई या तीन विश्राम रहन सक्छन् (शास्त्री एवम् शास्त्री, १९३९ : २१)। आचार्य पिङ्गलले यति सबै पाउको अन्त्यमा हुन्छ, विशेष रूपमा विभक्ति चिनिएको र नचिनिएको स्थानमा पनि चार आठ अक्षरमा, कहीं पदको माभ्रमा र विभक्ति नरहेको र पूर्वापर नछुट्टिएको अवस्थामा यति पादान्तमा मात्र हुन्छ भनेका छन् (पिङ्गल (मू.ले.), सन् १९२८ : २६०)। यतिले कवितामा अधिक श्रुतिमधुरता सिर्जना गर्नमा सहयोग पुऱ्याउँछ।

जहाँ विश्राम रहने हो; त्यस पदको आधा भाग एकातिर र आधाभाग अर्कातिर पर्न गयो भने त्यसलाई यतिदोष भनिन्छ (ढुङ्गेल, २०५० : ८)। 'कहाँ परब्रह्म उही परात्पर' यस वंशस्थ छन्दोबद्ध पद्यांशको पाँचौं अक्षरमा विश्राम हुनुपर्नेमा त्यहाँ 'ब्रह्म' शब्दको आधा भाग 'ब्र' मा विश्राम पर्न गएको छ भने 'कहाँ दया धर्म

मनुष्य भागको' वंशस्थ छन्दोबद्ध पद्यांशमा पनि पाँचौँ स्थानमा 'धर्म' शब्दको आधा अक्षर 'धर्' पर्न गएकोले यहाँ पनि यति दोष रहेको छ (ढुङ्गेल, २०५० : ८) । यस्तो दोष भएमा काव्यको ओजमा क्षति पुग्दछ ।

चरण

छन्दको एउटा पूरा हरफ भन्नु नै चरण वा पाद हो । यसलाई नेपाली काव्यमा पाउ भन्ने गरिएको छ (थापा, २०५० : २९०) । हरेक पद्य कवितामा रहने लहर, पङ्क्ति वा हरफ नै चरण हुन् । प्रायः शास्त्रीय छन्दमा चार चरण हुने गरेको भए पनि दुई पङ्क्तिमा मात्र पनि लेख्ने चलन रहेको छ । लेखनाथ पौड्यालले जीवनचङ्गा कविता दुई पाउमा लेखेको पाइएको छ । यस्ता दुई दुई पङ्क्तिमा लेखिने पाउलाई दल भनिन्छ (थापा, २०५० : २९०) । गीत, लोकलय तथा गजलहरूमा दुई चरण हुन्छ । दोहा सोरठी जस्ता दुई दुई पङ्क्तिमा लेखिने हरेक पङ्क्तिहरू नै दल हुन् ।

पङ्क्तिपुञ्ज

पङ्क्ति भनेको लाइन हो र यो कविताका श्लोकको आधारभूत एकाइ पनि हो (ओभा, २०७४ : १०२) । चरण वा पाउहरूको समूहलाई पङ्क्तिपुञ्ज वा श्लोक पनि भनिन्छ । सामान्यतया पद्यकवितामा दुई वा चार पङ्क्तिबाट श्लोक बन्दछ । गद्यकवितामा दुईदेखि माथि पङ्क्ति सङ्ख्या हुँदा कविता बन्ने भएकाले गद्यकविताका पङ्क्तिपुञ्जमा पङ्क्तिको सङ्ख्या निश्चित हुँदैन (ओभा, २०७४ : १०२) । एक श्लोक कविता (मुक्तक)मा चारपङ्क्ति हुन्छन् । यस्ता भाव र विषयानुरूप पङ्क्तिपुञ्जहरूको सङ्ख्या बढ्दै जाँदा युग्मक, कुलक, कलापक हुँदै फुटकर कवितादेखि खण्डकाव्य र महाकाव्य बन्ने गर्दछ ।

लघु-गुरु नियम

वार्षिक छन्दमा लघुबोधक चिह्न (l) र गुरुबोधक चिह्न (S) हुन्छ र एउटा गणमा तीन वर्ण वा अक्षर हुन्छन् । ह्रस्वस्वर (अ,इ,उ,ऋ) मा लघु (l) हुने, व्यञ्जन र ह्रस्व वर्ण मिसिएका वर्णहरू क्+अ =क, क्+इ=कि, क्+उ=कु, क्+ऋ=कृ पनि लघु नै हुने, संयुक्त वर्णहरूमा ह्रस्व स्वर (ऋ, ऌ, स्म आदि) छ भने लघु हुने र चन्द्रविन्दु (°) युक्त ह्रस्व स्वरवर्ण भए (अँ=साँ, ईँ=चाँ, उँ=उँभो) मा पनि लघु हुने गर्दछ (ढुङ्गेल, २०५० : ४) । हरेक चरणको सुरुको अक्षर संयुक्ताक्षर भए पनि त्यो ह्रस्वान्त छ भने लघु हुन्छ (भट्ट, सन् १९३१ : ७) । दीर्घ स्वरवर्ण (आ (S), ई (S), ऊ (S), ए (S), ऐ (S), ओ (S), औ (S)) गुरु (S) हुने, व्यञ्जन + दीर्घस्वरको संयोजन भएको अक्षर का (S), की (S), कू (S), के (S), कै (S), को (S), कौ (S) मा पनि गुरु हुने, हलन्त वर्णयुक्त स्वर (ह्रस्व वा दीर्घ जे भए पनि) मा पनि (सन्देश ५ S l / जगत् S) गुरु हुन्छ । अनुस्वारयुक्त स्वर (अंश ङ / सिंह ङ)मा गुरु हुन्छ । विसर्ग (:) युक्त स्वर (दुःख ङ) मा पनि गुरु नै हुन्छ । ह्रस्वस्वर पछि संयुक्त वर्ण (भक्त ङ, खण्ड ङ, विज्ञान ङ, पक्ष ङ) आएमा ह्रस्व मात्रा पनि गुरु नै हुन्छ (भट्ट, सन् १९३१ : ७) । हरेक पाउका अन्तिम स्वर ह्रस्व वा दीर्घ जे भए पनि गुरु हुन्छ । मात्रिक छन्दमा लघु अक्षरलाई १ र गुरु अक्षरलाई २ सङ्ख्याद्वारा गणना गरिएको हुन्छ ।

गायत्री आदि छन्दहरूका कुनै पाउहरूमा अक्षर सङ्ख्या नपुगेमा 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' लाई 'तत्सवितुर्वरेणियमर' र 'स्वःपते' लाई 'सुवःपते' गर्न सकिन्छ (व्यास, २०६६ : ६७) । काव्यलेखनमा मासलाई

मस गर्न सकिने तर छन्दभङ्गाचाहिँ गर्न नहुने लोककथन प्रसिद्ध रहेको छ (नेपाल, २०७५ : ३५)। यसर्थ काव्य लेखनमा छन्द जत्तिको महत्त्वपूर्ण हुन्छ उति नै छन्दको पूर्णतः परिपालना गर्नु उत्तिकै अपेक्षित छ ।

छन्दका प्रकार

कसैले लौकिक छन्दलाई मात्रा र वर्ण गरी दुई भेद र कसैले गणछन्द (आर्या आदि), मात्राछन्द (वैतालीय) र अक्षरछन्द (सामान्य) गरी छन्दका तीन प्रकार हुने उल्लेख गरेका छन् (भट्ट, सन् १९३१ : ३)। गद्य र पद्यमा विभक्त संस्कृत साहित्यमध्ये वृत्तहीन कथनलाई गद्य र वृत्तयुक्त कथनलाई पद्य भनिन्छ । पद्यमा पनि वर्णसङ्ख्याअनुरूप लेखिनेलाई वृत्त र मात्रा सङ्ख्याअनुरूप लेखिनेलाई जाति भनिन्छ (कालिदास, १९३९ : १ र २)। काव्य सृजना गर्दै जाने क्रममा त्यस्ता थुप्रै अरू छन्दहरू, लोकभाका र संस्कृतजन्य छन्दहरू र अन्य देशीय भाषासँग परिचित हुँदै जाँदा त्यसबाट पनि छन्द ग्रहण गरिएकाले वर्तमानसम्म आइपुग्दा अरू धेरै छन्दहरू थपिदै गएका भेटिन्छन् । तिनलाई कविताका लघुतम, लघु, मध्यम, बृहतर र बृहत्तर रूपलाई आधार बनाएर छन्दहरू उल्लेख गर्न सकिन्छ । हिन्दीमा छन्दलाई मात्रिक, अक्षर, उभय र मुक्त भेदमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको फेलापर्दछ (शास्त्री र शास्त्री, सन् १९३९ : २६) तथापि यहाँ संस्कृतमा उल्लिखित छन्दका निम्नलिखित दुई प्रकारलाई मात्र सङ्क्षिप्त चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ :

शास्त्रीय छन्द

आचार्य पिङ्गलद्वारा संस्कृत भाषामा विरचित छन्दलाई शास्त्रीय छन्द भनिन्छ । यी निम्नलिखित दुई किसिमका छन्-

वार्षिक छन्द

कविता, काव्यादि पाउ-पाउमा वर्ण वा अक्षरहरूको मात्रा क्रम तथा गति र यति नियमको सुनिश्चित विधानलाई वार्षिक छन्द भनिन्छ । कविता काव्यहरूका पाउ-पाउमा वर्ण वा अक्षरहरूको निश्चित सङ्ख्या र मात्रा क्रमअनुरूप रचना गरिने लय नै वार्षिक छन्द हो । यसका निम्नलिखित तीन किसिम छन् :

समवृत्त

हरेक पद्यका चार ओटा पाउ वा चरणहरूमध्ये चारवटै पाउ वा चरणमा समान किसिमको गण प्रयोग गरिएमा समवृत्त छन्द हुन्छ । यसका चारवटै चरणहरू एउटै सूत्रमा उनीएका हुन्छन् । समवृत्त छन्दका साधारण र दण्डक दुई भेद हुन्छन् । २६ अक्षरसम्मका छन्दहरू साधारण भेदअन्तर्गत पर्दछन् । २६ अक्षरका चारपाउमा १०४ अक्षर हुन्छन् भने यी उत्कृति भेदअन्तर्गत पर्दछन् । यसमा चार/चार अक्षर घटाउँदै जाँदा अभिकृति, संस्कृति, विकृति, आकृति आदि भेदअन्तर्गतका छन्दहरू बन्दछन् (व्यास, २०४५ : ६७६ र ६७७)। तिनको एकएक उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएको छ :

उक्था

छन्दोमञ्जरीमा एक अक्षरीय छन्दहरूलाई 'उक्था' (गङ्गादास, सन् २०१० : १२) र वृत्तरत्नाकरमा उक्ता (भट्ट, सन् १९३१ : ३७) भनिएको छ । यसअन्तर्गतको एउटा पाउमा एउटामात्र गुरु (S) अक्षर हुने छन्दलाई श्रीछन्द भनिन्छ (पिङ्गल, सन् २००२ : १०३) । यसको उदाहरण हेरौं :

गुरु

S

जे

हो

त्यै

भो

-देवी नेपाल (छन्दपराग)

अत्युक्था

दुई अक्षरीय छन्दहरूलाई अत्युक्था वा अत्युक्ता भनिन्छ । यसअन्तर्गत रहेकामध्ये प्रत्येक पाउमा रहने दुई अक्षर दुवै दीर्घ (SS) हुने छन्दलाई कामछन्द (पिङ्गल, सन् २००२ : १०३) भनिन्छ । यसको उदाहरण हेरौं :

गुरु गुरु

S S

मै हूँ

भन्ने

आत्मा

नै हो –चन्द्र प्रसाद न्यौपाने (छन्दकुञ्ज)

मध्या

तीन अक्षरका छन्दलाई मध्या भनिन्छ । यसअन्तर्गत रहेकामध्ये प्रत्येक पाउका तीन औंठै अक्षर गुरु (मगण : SSS) हुने तीन अक्षरको छन्दलाई नारीछन्द भनिन्छ (गङ्गादास, सन् २०१०: १४)।

जस्तै : गुरु गुरु गुरु

S S S

गोर्खाली

हरवौं हामी

शूरामा

छौं नामी ।

–गोविन्दप्रसाद ढुङ्गाना (छन्दोहार)

प्रतिष्ठा

चार अक्षरका छन्दहरूलाई प्रतिष्ठा भनिन्छ । यसअन्तर्गतका छन्दमध्ये प्रत्येक पाउमा रगण र अन्त्यमा लघु अक्षर(SISI) हुने छन्दलाई घारीछन्द भनिन्छ (पिङ्गल, सन् २००२: १०४) । यसको एउटा उदाहरण हेरौं:

गुरु लघु गुरु लघु

S I S I

भन्न छाड

भोलि भोलि

काल भर्छ

भोलिभोलि ।

–गोविन्दप्रसाद ढुङ्गाना (छन्दोहार)

सुप्रतिष्ठा

पाँच अक्षरका छन्दहरूलाई सुप्रतिष्ठा छन्द भनिन्छ । यसअन्तर्गतका छन्दहरूमध्ये प्रत्येक पाउमा भगण र अन्त्यमा गुरु (SIISS) हुने पाँच अक्षरको छन्दलाई पङ्क्तिछन्द भनिन्छ (भट्ट, सन् १९३१: ३९)। यसमा दुई अक्षरमा अतिशय छोटो यति हुन्छ । जस्तै:

भगण गुरु गुरु

S I I S S

सिस्नु तँ पोल्छस्

मानिसलाई

पखिरहेछस्

के गजलाई ।

–गोविन्दप्रसाद ढुङ्गाना (छन्दोहार)

गायत्री

छ अक्षरीय छन्दहरू गायत्री छन्दका भेदभिन्न पर्दछन् । यसअन्तर्गतका छन्दहरूमध्ये प्रत्येक पाउमा नगण (III) र यगण (ISS) हुने छ अक्षरको छन्दलाई शशिवदना छन्द भनिन्छ (गङ्गाधर, सन् २०१० : १८)। यसलाई चतुरंशा, चण्डरसा, चतुर्वर्णा, बालललिता पनि भनिएको छ (पिङ्गल, सन् २००२ : १०६)। यसमा चौथो अक्षरमा यति हुन्छ । यसका दुई उदाहरण हेरौं :

न य

I I I / I S S

भर दि/ल तन्त्री

नवल/य मन्त्री

अयि क/र वीणा

शठत/म हन्त्री १.१३

—महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (सुलोचना महाकाव्य)

उष्णिक्

सात अक्षरका छन्दहरू उष्णिक् भेदअन्तर्गत पर्दछन् । यसअन्तर्गत रहेका छन्दहरूमध्ये प्रत्येक पाउमा मगण (SSS) मगण (SSS) र एक गुरु (S) अक्षर हुने सातअक्षरीय छन्दलाई शीर्षाछन्द भनिन्छ (पिङ्गल, सन् २००२: १०७)। यसमा चार अक्षरमा यति हुन्छ । यसको एउटा उदाहरण हेरौं : जस्तै :

मगण मगण गुरु
S S S /S S S/S
काली काली आशाको
भूल्छौ नानी ! पाशोमा
होला मोजी आर्को नै
गौराङ्गीको हाँसोमा ॥

—गोविन्दप्रसाद शर्मा ढुङ्गाना (छन्दोहार)

अनुष्टुप्

आठ अक्षरका छन्दहरू अनुष्टुप् भेदअन्तर्गत पर्दछन् । यसअन्तर्गतका छन्दहरूमध्ये रगण, जगण, गुरु र लघु अक्षर हुने छन्दलाई समानिका छन्द भनिन्छ (गङ्गादास, सन् २०१०: २३) । चार अक्षरमा यति हुन्छ । यसको एउटा उदाहरण हेरौं :

रगण /जगण /गुरु /लघु
S I S/I S I/S I
शीघ्र शीघ्र चल्छ यान

राज-धामतर्फ जान

वन्य दृश्य छुट्छ दूर

मालिनी सुचारु तीर ॥ २०.१

—महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (शाकुन्तल

महाकाव्य)

बृहती

नौ अक्षरबाट बनेका छन्दलाई बृहती भनिन्छ । यसअन्तर्गतका छन्दहरूमध्ये प्रत्येक पाउमा नगण (III)नगण (III) र मगण(SSS) हुने नौअक्षरीय छन्दलाई भुजगशिशुसृता भनिन्छ (गङ्गादास, सन् २०१०: २६) । यसको छ अक्षरमा यति हुन्छ । यसको एउटा उदाहरण हेरौं :

नगण नगण मगण

I I I / I I I / S S S

सरस / हृदय / की ज्योति

प्रणय / उदधि / की मोती

प्रकृति / कुसुम / की ध्याता

म त छु/चरण/मा माता ! १३.६९

—केशवराज आमोदी (उषाअनिरुद्ध महाकाव्य)

पङ्क्ति

दश अक्षरबाट बन्ने छन्दहरूलाई समष्टिमा पङ्क्ति भनिन्छ । यसअन्तर्गत सगण, जगण, जगण र दशौं अक्षर पनि गुरु भएमा संयुता छन्द हुन्छ (ढुङ्गेल, २०५०: ५६) । यसलाई गीतिका पनि भनिन्छ (नेपाल, २०७५ : १०३) । यसमा पाँच अक्षरमा यति हुन्छ ।

सगण /जगण/ जगण/ गुरु

IIS / ISI / ISI / S

कुन भाव यो नव रङ्गको

ऋतुराजको वन स्वागती

निक मञ्जरीहरू छन् नव
अधरेच्छुता दिलको सब ? १७.१४
-महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा
(शाकुन्तल महाकाव्य)

त्रिष्टुप्

एघार अक्षरका छन्दहरू त्रिष्टुप्का भेदअन्तर्गत पर्दछन् । यसअन्तर्गत नगण, रगण, रगण र दशौँ लघु र एघारौँ अक्षर गुरु हुने छन्दलाई इन्दिरा छन्द भनिन्छ (गङ्गादास, सन् २०१० : ४५) । यसलाई वन्दिता अपरान्तिका र कनकमञ्जरी पनि भनिएको छ (नेपाल, २०७५ : ११६)। यसमा तीन र छ अक्षरमा यति हुन्छ ।

नगण / रगण / रगण / लघु गुरु
III / SIS / SIS / I / S
सफलता कहाँ योग्यता कहाँ
क्षणिक जीवनी बेपता कहाँ
यति फराकिलो विश्व गोलमा
परिचयै कहाँ एक बोलमा ॥ १०.१३
-भरतराज पन्त (दोभान महाकाव्य)

जगती

बाह्र अक्षरका छन्दहरूलाई जगती भनिन्छ । जगतीअन्तर्गत प्रत्येक पाउमा रगण, नगण, भगण, सगण, हुने छन्दलाई चन्द्रवर्त्म छन्द भनिन्छ (भट्ट, सन् १९३१ : ५९) । यसमा चार र आठ अक्षरमा यति हुन्छ ।

रगण / नगण / भगण / सगण
S IS / III / SII / IIS
आधि राततक त्यो विउँभिरहयो
भक्ततुल्य प्रभुको चरण लियो
त्यो समुत्थितमना तब सुखमा
प्रातकालतक सुत्दछ पिँडिमा ॥ ५७.२०

-महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (शाकुन्तल महाकाव्य)

अतिजगती

तेह्र अक्षरका छन्दहरू अतिजगती वर्गमा पर्दछन् । प्रत्येक पाउमा मगण, तगण, यगण, सगण र अन्त्य तेह्रौँ अक्षर गुरु हुने छन्दलाई मत्तमयूर छन्द भनिन्छ (पिङ्गल, सन् १९२८:३२४)। यसमा चार, नौ अक्षरमा यति हुन्छ ।

मगण / तगण / यगण / सगण / गुरु
SSS / SSI / ISS / IIS / S
यो कस्तो दुःसाहस गछौँ धरतीमा
यो कस्तो वैरी शर छछौँ धरतीमा
यो कस्तो राम्रो धरणी शान्ति र नामी
पाय्यौ हा ! ध्वस्तै अति आक्रान्त
विकामी ॥ १.७८

-कृष्णादेवी शर्मा श्रेष्ठ (सृष्टिसौगात कविता सङ्ग्रह)

शक्वरी

चौध अक्षरका छन्दहरू शक्वरी भेद अन्तर्गत पर्दछन् । यस भेदमध्ये तगण, रगण, मगण, जगण र अन्त्य दुई गुरुगुरु भएमा दिक्पाल छन्द (नेपाल, २०७५:१७९) हुन्छ । यसमा सात अक्षरमा यति हुन्छ ।

तगण / रगण / मगण / जगण / गुरु / गुरु
SSI / SIS / SSS / ISI / S / S
सन्सारमा प्रसिद्धै गोर्खा भनेर चिन्ने
गोर्खा पनी अहीले 'नेपाल' नाम भिन्नै
त्यै देशको 'बली' यो मीयो भनेर जान्नु
जस्ले जगत् रिभायो आफ्नो सबै छ मान्नु ॥ ३८।१३२
-लकाश पौडेल (शौर्यगाथा महाकाव्य)

अतिशक्वरी

पञ्च अक्षर भएका छन्दहरू अतिशक्वरी भनेर चिनिन्छन् । यसका भेदअन्तर्गत नगण, नगण, मगण र यगण, यगण भएको छन्दलाई मालिनी छन्द भनिन्छ (पिङ्गल, सन् २००२: १५४)। यसमा आठौँ र सातौँ अक्षरमा यति हुन्छ ।

नगण / नगण / मगण / यगण / यगण

III / I II / S SS / IS S / I SS

मदन सुत हराए चिन्तनामा डुबाए

ऋषिवर पनि आई बात सारा खुलाए

कठिन पथ समाती चल थाले मुरारी

विकट समर होला वाणका साथ भारी ।

—केशवराज आमोदी (उषाअनिरुद्ध महाकाव्य)

अष्टि

सोह्र अक्षर हुने छन्दहरू अष्टि अन्तर्गत पर्दछन् । यस भेदअन्तर्गत जगण, रगण, जगण, रगण, जगण र अन्त्यमा गुरु हुने छन्दलाई नराच छन्द (पिङ्गल, सन् २००२ : १५४) भनिन्छ । प्रमाणिका छन्दलाई पुनरावृत्ति गर्दा पञ्चचामर छन्द हुन्छ (श्रीकृष्णकवि, सन् १८९५:१८)। यसमा आठ अक्षरमा यति हुन्छ । यसको एउटा उदाहरण हेरौँ :

जगण / रगण / जगण / रगण / जगण / गुरु

ISI / SIS / ISI / SIS / ISI / S

स्वतन्त्र राष्ट्रभित्रको स्वतन्त्र देशभित्रको

स्वतन्त्र ठाउँभित्रको स्वतन्त्र वासभित्रको

स्वतन्त्र व्यक्ति जो त्यो हुँदै हुँदैन पामर

स्वतन्त्रता हिलाउँछन् सदैव पञ्चचामर ॥ ८.१७४

—भरतराज पन्त (दोभान महाकाव्य)

अत्यष्टि

सत्र अक्षरले बन्ने छन्दहरू अत्यष्टि वर्गमा पर्दछन् । यस भेदअन्तर्गतका छन्दमध्ये मगण, भगण, नगण, तगण, तगण र सोह्रौँ र सत्रौँ अक्षर पनि गुरु नै हुने छन्दलाई मन्दाक्रान्ता छन्द (पिङ्गल, सन् २००२ : १५९) भनिन्छ । यसमा चौथो, दशौँ र सत्रौँ अक्षरमा यति हुन्छ । यसको एउटा उदाहरण हेरौँ :

मगण / भगण / नगण / तगण / तगण / लघु / गुरु

SSS / S II / III / SSI / SSI / I / S

नारीले नै सकल नरका भूललाई सुधार्छन्

नारीले नै सकल जगका शूललाई बढार्छन्

बोक्छन् नारी जबजब स्वयं दर्दिला भूलशूल

सङ्गो हुन्थ्यो किन र जगको नित्य संसृष्ट मूल ।

१४.६४

—गोविन्दराज विनोदी (शूर्पणखा खण्डकाव्य)

धृति

अठार अक्षरका छन्दहरू धृति वर्गभित्र पर्दछन् । मगण, सगण, जगण, सगण, तगण र सगण हुने छन्दलाई शार्दूलललित छन्द भनिन्छ (गङ्गाधर, सन् २०१० : १६०) । यसमा बाह्रौँ र अठारौँ अक्षरमा यति हुन्छ ।

मगण / सगण / जगण / सगण / तगण / सगण

SSS / IIS / ISI / IIS / SSI / IIS

एकलै जङ्गलमा बसेर हरदं जो गर्छ तपस

काटेको रुखको ठुटो सरह हो त्यो स्वार्थ असल

फैलाई, उपदेशको फल फली सेवा सकलको

जो गर्छन् गुरु रत्न कल्प तरु हुन् तो भूमितलको !

—गोविन्दप्रसाद शर्मा ढुङ्गाना (छन्दोहार)

अतिधृति

उन्नाईसौं अक्षर हुने छन्दहरू अतिधृति वर्गमा पर्दछन् । यसभेद भित्रका छन्दमध्ये मगण, सगण, जगण, सगण, तगण, तगण र अन्त्यको उन्नाईसौं अक्षर गुरु हुने छन्दलाई शार्दूलविक्रीडित छन्द (पिङ्गल, सन् २००२ : १६४) भनिन्छ । यसमा बाह्रौं र उन्नाईसौं अक्षरमा यति हुन्छ । यसको एउटा उदाहरण हेरौं :

मगण / सगण / जगण / सगण / तगण / तगण / गुरु
SSS / IIS / ISI / IIS / SSI / SSI / S
बाटो भो सुनसान गाउँघरको बत्ती निभेभै भयो
आपना ती घरका भने सकलको नौका डुबेभै भयो
यौटा सेवक राष्ट्रको र बलियो खम्बा प्रजातन्त्रको
जाँदा रामकुमार मित्रजनमा भूकम्प ठूलै गयो ॥ ५.६७
—गङ्गानाथ कोइराला (बाटिका, १७:१८)

कृति

वीस अक्षर हुने भेदहरू कृतिवर्ग अन्तर्गत पर्दछन् । यस अन्तर्गत सगण, जगण, जगण, भगण रगण सगण र उन्नाईसौं लघु र वीसौं गुरु हुने छन्दलाई गीतिका छन्द (गङ्गाधर, सन् २०१०: ११६) भनिन्छ । यसमा पाँच पाँच अक्षरमा यति हुन्छ । यसको एउटा उदाहरण हेरौं :

सगण/जगण/ जगण/भगण/रगण /सगण /लघु /गुरु
IIS / ISI / ISI / SII / SIS / IIS / I / S
रजनी पनि वियोगिनी पर पन्छिएर गए पनि
दिनलाई जागृत जीवनी दिनसाथ आउँदछन् भनी
पर पूर्वबाट उषा उठीकन आइ भाडु लगाउँछिन्
मसिना चराहरूको मनोहर मञ्जु गीत सुनाउँछिन् ॥
१५.२४३

—भरतराज पन्त (दोभान महाकाव्य)

प्रकृति

एक्काईस अक्षर हुने छन्दहरू प्रकृति वर्गमा पर्दछन् । यसअन्तर्गत रहेका छन्दहरूमध्ये मगण, रगण, भगण, नगण, यगण, यगण यगण हुने छन्दलाई स्रग्धरा छन्द (गङ्गादास, सन् २०१० : ११९) भनिन्छ । यसमा सात (सातौं), सात (चौधौं) र सात (एक्काईसौं) अक्षरमा यति हुन्छ । यसको एउटा उदाहरण हेरौं :

मगण/रगण / भगण / नगण / यगण / यगण / यगण
SSS / SIS / SII / III / ISS / ISS / ISS
अग्ला, अग्ला, उज्याला शिखरहरू सयौं बार सिक्री परेका
टाढाबाटै निहार्दा प्रकटसरि हुने हार मोती उनेका
शोभा सम्पत्ति कैयन जुगजुग रहने शैलको उच्च माथा
पारै पाइन्न गाए पनि दिन दिन यो शैलको दीर्घ गाथा
॥ २५.२६०

—भरतराज पन्त (दोभान महाकाव्य)

आकृति

बाईस अक्षरका छन्दहरू आकृति वर्गमा पर्दछन् । यसअन्तर्गत रहेका छन्दहरूमध्ये मगण, मगण, तगण, नगण, नगण नगण, सगण र अन्त्यमा गुरु हुने छन्दलाई हंसीछन्द (गङ्गादास, सन् २०१० : १२१) भनिन्छ । यसमा आठ (आठौं) र चौध (बाईसौं) अक्षरमा यति हुन्छ । यसको एउटा उदाहरण हेरौं :

मगण/मगण/तगण/नगण/नगण/नगण /सगण/गुरु
SSS / SSS / SSI / III / III / III / IIS / S
गर्जी गर्जी पाखा फोछिन् निशिदिन अविरोल जल अति पोख्रै
पर्खी पर्खी भाका कोछिन् रनवन सबतिर पलपल जोख्रै
हेदै राम्रा पाखा हाम्रा पवन छ सरसर नियमित बने
बाला भुल्ने फाँटै फुल्ने सबतिर समथल छ हृदय हर्ने ॥

—देवी नेपाल (छन्दपराग)

विकृति

तेईस अक्षरका छन्दहरू विकृति वर्गमा पर्दछन् । यसअन्तर्गत रहेका छन्दमध्ये नगण, नगण, नगण, नगण, नगण नगण र जगण तथा बाईसौं लघु तेईसौं गुरु हुने छन्दलाई सुधालहरी छन्द (श्रीकृष्णकवि, सन् १८९५ : १९) भनिन्छ । यसमा एघार (एघारौं) छ (सत्रौं) र छ (तेईसौं) अक्षरमा यति हुन्छ । यसको एउटा उदाहरण हेरौं :

नगण/ नगण / नगण/ नगण/ नगण /नगण /जगण/लघु/गुरु
 III / III / III / III / II I / III/ IS I / I/ S
 रहर छ अजर अमर विकल हृदय कहर थप्दछ भन्
 घटघट जल पिउनु छ अमृत सदृश अधर जल्दछ भन्
 विषय-तरुतिर मन छ किन असमय रहर ढल्दछ भन्
 किन सकल तरुण वय हरपल अफ जहर बन्दछ भन् ॥

— केशवराज आमोदी (चितवन)

संकृति

चौबीस अक्षर हुने छन्दहरू संकृति वर्ग अन्तर्गत पर्दछन् । यस अन्तर्गतका छन्दमध्ये आठ भगण हुने छन्दलाई किरीटछन्द (पिङ्गल, सन् २००२ : १७०) भनिन्छ । यसमा छ, बाह्र र अठार अक्षरमा यति हुन्छ । यसको एउटा उदाहरण हेरौं :

भगण / भगण / भगण/ भगण/ भगण /भगण /भगण/भगण
 SII / SII / SII / SII / SI I / SII/SII / SII
 अन्तिम अन्तिम भो अब रोकिन पर्दछ यी जनयुद्ध भने पनि
 बग्दछ रक्त उही रङ रक्तिम रक्तिम बन्दछ जीवन जो पनि
 युद्ध तँ जा परपर जा न आइज वर्तिर हाय ! तँ छस् अति निर्मम सक्दिन
 हेर्न म युद्ध तँ छस् जति क्रुद्ध कडा मनको अफ निर्मम ॥

—चन्द्रप्रसाद न्यौपाने (छन्दकुञ्ज)

अभिकृति

पच्चीस अक्षरका छन्दहरू अभिकृति वर्गअन्तर्गत पर्दछन् । यस वर्गका छन्दमध्ये भगण, मगण, सगण, भगण, नगण, नगण, नगण, नगण र अन्त्यमा गुरु हुने छन्दलाई क्रौञ्चपदा छन्द (पिङ्गल, सन् १९२८ : ३५६) भनिन्छ । पाँच (पाँचौं), पाँच (दशौं), आठ (अठारौं) र सात (पच्चीसौं) अक्षरमा यति हुन्छ । यसको एउटा उदाहरण हेरौं :

भगण/मगण /सगण/ भगण/नगण/नगण /नगण/नगण/गुरु
 SII / SSS / IIS / SII / III / III / III/S

विभदछ काँडा जीवन ढल्दा अफ समय समय विचलन कति हो ?
 मौसम आयो दुष्कर बन्दै पिउनु छ विष-जल हरदम कति हो ?
 निर्मल गङ्गा दूषित देखी हृदय हृदयसँग विकलन कति हो ?
 औसरवादी मानिस बन्दा जल थल नभचर विघटन कति हो ?

—केशवराज आमोदी (चितवन)

उत्कृति

छब्बीस अक्षरका छन्दहरू उत्कृति वर्गअन्तर्गत पर्दछन् । यस वर्गभित्रका छन्दमध्ये मगण, नगण, नगण, नगण, नगण, नगण, नगण, सगण र अन्त्यमा गुरु दुई हुने छन्दलाई अपवाहक छन्द (पिङ्गल, सन् १९२८ : ३६१) भनिन्छ । यसमा नवौं, पन्ध्रौं एक्काईसौं र छब्बीसौं अक्षरमा यति हुन्छ । यसको एउटा उदाहरण हेरौं :

मगण / नगण /नगण/नगण/ नगण /नगण /नगण/सगण/गुरु गुरु
 SSS / III / III / III / III / III/ III / IIS/SS

मेरो जीवन गरिब छ भनिकन अलिकति म तलतिर पुगें हारी
 गर्ने के श्रम विचलित बनिकन दिनदिन म छु कि जगतको भारी
 मेरो साहस कति छ र ? गरिब मन छ तब त जति पनि हटे आशा
 आँटी हिम्मत हुनु छ त अब परपर गरुँ म गरिब मनको पाशा ॥

—चन्द्रप्रसाद न्यौपाने (छन्दशास्त्र)

अर्द्धसमवृत्त

हरेक पद्यका चार ओटा पाउ वा चरणहरूमध्ये एक र तीन (विजोर पाउहरू) एककिसिमका र जोर (दुई र चार) पाउहरू एकै किसिमका भएमा अर्द्धसमवृत्त छन्द हुन्छ (भट्ट, सन् १९३१ : १०) । यसका चारवटा चरणहरूमध्ये एक र तीन चरणलाई विषम (अयुक्) र दुई र चार चरणलाई सम (युक्) मानिन्छ (भट्ट सन् १९३१)। (दुई र चार) चरणमा एकखाले गणहरू प्रयोग भएका हुन्छन् । यसर्थ चार पाउहरूमध्ये आधा दुईमा एक र आधा दुईमा अर्को गणसूत्रको प्रयोग गरिने भएकाले नै यसलाई अर्द्धसमवृत्त भनिएको हो । यसमध्येको पुष्पिताग्रा छन्दको एउटा उदाहरण हेरौं :

विषम (पहिलो र तेस्रो) पाउमा ननरय गण र सम (दोस्रो र चौथो) पाउमा नजजरगु भएमा पुष्पिताग्रा छन्द (पिङ्गल, सन् २००२ : ९७) हुन्छ । यसमा विषम पाउमा बाह्र बाह्र अक्षर र समपाउमा तेह्र तेह्र अक्षर हुन्छन् ।

नगण /नगण/ रगण/ यगण (पहिलो र तेस्रो पाउमा) १२/१२अक्षर

III / III / SIS / ISS

नगण /जगण/ जगण/ रगण/ गुरु(दोस्रो र चौथो पाउमा) १३ /१३ अक्षर

III / ISI / ISI / SIS / S

गजब छ अनुभूतिकै रहस्य

अनि खँदिलो पनि हुन्छ त्यो अवश्य

भुवनभर सयौँ समाजभिन्न

गरिदिन सक्छ खडा नवीन चित्र ॥ ३.१३९

- भरतराज पन्त (दोभान महाकाव्य)

विषमवृत्त

हरेक पद्यका चार ओटा पाउ वा चरणहरूमध्ये सबै पाउ वा चरणहरूमा भिन्नाभिन्नै गणसूत्रहरूको प्रयोग भएमा विषमवृत्त छन्द हुन्छ (भट्ट, सन् १९३१ : १०)। यसका चारवटा चरणहरूमध्ये सबै चरणहरूमा नै विषम गणहरू प्रयोग गरिने भएकाले नै यसलाई विषमवृत्त भनिएको हो । यस वर्गअन्तर्गतको आपीड छन्दको एउटा उदाहरण हेरौं :

पहिलो पाउमा ननगुरुगुरु (८ अक्षर), दोस्रो पाउमा नननय (१२ अक्षर), तेस्रो पाउमा नननननगुरु (१६अक्षर) र चौथो पाउमा ननननननगुरुगुरु (२० अक्षर) हुने छन्दलाई आपीड विषमवृत्त छन्द भनिन्छ (केदारनाथ, २००२ : ८३) ।

नगण /नगण/ गुरु/गुरु (पहिलो पाउमा १० अक्षर

I II / III / S / S

नगण /नगण/ नगण/ यगण (दोस्रो पाउमा १२ अक्षर)

I II / III / III / ISS

नगण /नगण/ नगण/ नगण/नगण/गुरु (तेस्रो पाउमा)

१६ अक्षर ()

III / III / III / III / III / S

नगण /नगण/ नगण/ नगण/ नगण/ नगण (चौथो

पाउमा १२ अक्षर)

III / III / III / III / III / III / SS

जति पढ इतिहास

कति कति त घटित घटना छन्

अझ पनि छ दमन सहन कठिन ज्यादा

न त छ अलिकति प्रगति जन जगतसित नवीन ॥७९०.१४३

-चन्द्रप्रसाद न्यौपाने (छन्दशास्त्र)

मात्रिक छन्द

हरेक पद्यको चारवटै पाउमा जस्ताको त्यस्तै एकैनासे गण र लघुगुरुहरूको प्रयोग नभई समानमात्राको प्रयोग हुने शास्त्रीय छन्दलाई मात्रिक छन्द भनिन्छ र यसलाई जातिछन्द पनि भनिन्छ (शास्त्री एवम् शास्त्री, १९३९ : २६)। यो वार्णिकजस्तै शास्त्रीय छन्दको एकभेदमध्ये पर्दछ । यसमा पाउपाउमा वर्ण वा अक्षरहरूका मात्राको गणना गरिन्छ । यसको गणनासङ्ख्या निश्चित हुन्छ । यसमा वार्णिक छन्दमा लघु मानिएका वर्णलाई एकमात्रा (१ सङ्ख्या)का रूपमा र गुरु मानिएका वर्णलाई दुई मात्रा (२ सङ्ख्या)का रूपमा गणना गरिन्छ (गङ्गादास, सन् २०१० : २)। हरेक पाउमा मात्रा सङ्ख्या सुनिश्चित हुने भएकाले मात्रालाई आधार मान्दा वर्ण वा अक्षरहरूको सङ्ख्याचाहिँ घटबढ हुन सक्दछ । मात्रिक छन्दको अन्त्यमा आउने लघुवर्णलाई आवश्यकताअनुसार लघु-गुरु दुवैका रूपमा लिन सकिन्छ । १६ मात्राको मात्रिक छन्दको कुनै एउटा पाउमा लघु-लघुवर्ण भएमा वर्णसङ्ख्या १६ नै हुने र कुनै अर्कोमा गुरु-गुरु भएमा ८ वर्ण वा अक्षर हुन सक्दछ । ३२ मात्रासम्मका सममात्रिक छन्दहरू साधारण र ३२ मात्राभन्दा बढी मात्रा सङ्ख्या भएका छन्दहरू ढण्डकभेदअन्तर्गत पर्दछन् (शास्त्री एवम् शास्त्री, १९३९ : २६)। मूलतः मात्रिक छन्द पनि ३ प्रकारका हुन्छन् ।

सममात्रिक छन्द

यस्तो छन्दका चारओटै पाउहरूमा समान मात्रा सङ्ख्या रहेको हुन्छ (श्रेष्ठ, २०५४ : ५७) । चौपाई वा पादाकूलक यस्तो सममात्रिक छन्द हो । यसको एउटा उदाहरण हेरौं :

शुष्क छ घाँटी बन्धन चर्को (मात्रा १६)

बोल्नु पर्ने भर्को अर्को (मात्रा १६)

बोलि नबोलूँ लठ्ठ उजाई (मात्रा १६)

हुन्छ तयारी पिट्नालाई ॥ (मात्रा १६)

—लेखनाथ पौड्याल, पिँजराको सुँगा)

सममात्रिक छन्दमा सगरमाथा (२०-२० मात्रा भएको, सुनसान (१४-१४ मात्रा भएको, रोला (२४-२४ मात्रा भएको र लीलावती (३२-३२ मात्रा भएको छन्दका रूपमा उल्लेख्य छनर ।

अर्द्धसम मात्रिक छन्द

यसका हरेक पाउमा मात्राहरूको सङ्ख्या समान हुँदैन । कुनै दुई ओटामा एक निश्चित मात्रा सङ्ख्या र अर्को कुनै दुईमा एक निश्चित मात्रा सङ्ख्या रहेको हुन्छ (श्रेष्ठ, २०५४ : ५७) । दोहा, गीति, चौबोला, द्विपदी र अम्बिका यस्ता अर्द्धसम मात्रिक छन्दहरू हुन् । यीमध्ये पहिलो र तेस्रोमा १३/१३ र दोस्रो र चौथोमा ११/११ अक्षर हुने दोहा छन्दको उदाहरण हेरौं :

राम राम जपने गरे, (वर्ण = ९, मात्रा १३)

तर्ने छौं भव पार (वर्ण = ७, मात्रा ११)

भक्तिले गरे सो हुने, (वर्ण = ८ मात्रा १३)

नहि ता त्यो छ अपार (वर्ण = ८, मात्रा ११)

—धरणीधर कोइराला (नैवेद्य खण्डकाव्य)

गीति छन्दको पहिलो र तेस्रो पाउमा १२-१२ मात्रा र दोस्रो र चौथो पाउमा १८-१८ मात्रा रहेको हुन्छ । चौबोलाको पहिलो र तेस्रो पाउमा १६-१६ मात्रा दोस्रो र चौथोमा (१४-१४) मात्रा हुन्छ । द्विपदीको पहिलो र तेस्रो पाउमा १६-१६ मात्रा, दोस्रो र चौथोमा १२-१२ मात्रा रहेको हुन्छ भने अम्बिका छन्द पहिलो र तेस्रोमा १५-१५ मात्रा एवमर दोस्रो र चौथोमा चाहिँ १३-१३ मात्रा रहेको हुन्छ ।

विषम मात्रिक छन्द

सम, अर्द्धसम मात्रिक छन्दभन्दा भिन्न यस छन्दका कुनै दुईमा सम र अन्य दुईमा फरक-फरक मात्रा सङ्ख्या रहेको छन्दलाई विषममात्रिक छन्द भनिन्छ। आर्या र उदरगीति यस्ता विषम मात्रिक छन्द हुन्। आर्या छन्दको पहिलो र तेस्रो पाउमा १२-१२ मात्रा दोस्रोमा १८ र चौथो हरफमा १५ मात्रा रहेको हुन्छ (थापा, २०५० : ३०६)। यसको एउटा उदाहरण हेरौं :

दुर्गम भै उर्लेकी (वर्ण = ७, मात्रा १२)

तलतिर सम तुल्ल मोहकी गङ्गा (वर्ण = १३, मात्रा १८)

फरफर गर्छ उपर यो (वर्ण = १०, मात्रा १२)

जीवनमय पातलो चङ्गा ॥ (वर्ण = १०, मात्रा १५)

—कविशिरोमणि लेखनाथ पौडरयाल (जीवन चङ्गा)

उदरगीतिमा पहिलो र तेस्रोमा १२-१२, दोस्रोमा १५ र चौथोमा चाहिँ अठार मात्रा रहेको हुन्छ।

यस प्रकार उल्लिखित प्रतिनिधिमूलक छन्दलक्षण र तिनका नेपाली कविता काव्यमा प्राप्त उदाहरणीय प्रयोगले नेपाली साहित्यमा शास्त्रीय छन्दहरूको प्रयोग र विस्तार सशक्त रूपमा रहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ।

निष्कर्ष

‘छदि’ धातुमा ‘असुन्’ प्रत्ययको संयोजन भई छन्दशब्दको व्युत्पादन भएको हो। पद्य रचनाको एउटा निश्चित सूत्र, खाँचा, नियम भन्नु नै छन्द हो।

वेद, उपवेद, पुराण, संस्कृत ललितकाव्य र आधुनिक आर्यभाषाहरूमा पनि शास्त्रीय छन्दहरूको प्रचुर मात्रामा प्रयोग भएको पाइनाले छन्दको महत्ता स्वतः सिद्ध हुन्छ। यसर्थ यस लेखमा शास्त्रीय छन्दको परिचय, यसका तत्त्व गण, गति, यति, लय, चरण र पङ्क्तिपुञ्जको निरूपण गरिएको छ। गण, गणका देवता र गणप्रयोगका शुभ र अशुभ फल देखाइएको छ। लघुगुरु नियमको चिनारी गराउनुका साथै अक्षरसङ्ख्या बढाउनु परेमा ‘वरेण्यम्’ लाई ‘वरेणियम्’ गर्न सकिने शास्त्रीय कथनलाई सप्रमाण दिइएको छ। रामायण लेखिनुको बीजकारक तत्त्वका रूपमा रहेको ‘यत्कौञ्च...’ पद्यात्मक श्लोकको सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। शास्त्रीय छन्दका वार्षिक भेदअन्तर्गत सम, अर्द्धसम र विषम तथा मात्रिकअन्तर्गत सममात्रिक, अर्द्धसममात्रिक र विषममात्रिक छन्दहरू पनि उल्लेख गरिएको छ। समवृत्तअन्तर्गत साधारण भेदभित्रका एकअक्षरीय उक्थादेखि छब्बीस अक्षरीय उत्कृतिसम्मका , अर्द्धसमवृत्त, विषमवृत्त र मात्रिकभेदअन्तर्गत सममात्रिक, अर्द्धसममात्रिक र विषममात्रिक भेदहरूका प्रतिनिधिमूलक एक एक लक्षण र तिनका नेपाली काव्यहरूमा लेखिएका उदाहरण दिइएको छ। यसबाट नेपाली साहित्यमा शास्त्रीय छन्दको प्रयोग र विस्तार सशक्त रहेको तथ्य उजागर भएको छ।

सन्दर्भ सूची

- आप्टे, शिवराम (सन् २००७) *संस्कृत हिन्दी शब्दकोश*, (सहस्राब्दि संस्करण) दिल्ली : अशोक प्रकाशन।
आमोदी, केशवराज (२०७४), *उषा अनिरुद्ध महाकाव्य*, चितवन : पल्लव साहित्य प्रतिष्ठान।
ओझा, रामनाथ (२०७४), *साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना*, काठमाडौं : करुधरा प्रकाशन।

- कालिदास (मू.ले.), (व्या. शास्त्री, हृषिकेश भट्टाचार्य), (१९३९) *श्रुतबोध*, ?
- केदारनाथ, (मू.ले. पिङ्गल, व्या. हलायुधभट्ट) (सम्पा. सन् २००२), *छन्दःशास्त्रम्*, (दो.सं.) वाराणसी : चौखम्बा पब्लिसर्स ।
-, (आचार्य बलदेव उपाध्याय) (व्या. सन् १९९८) *वृत्तरत्नाकर*, बनारस: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- कोइराला, गङ्गानाथ, (२०७६) 'रामकुमारको सम्भनामा', *वाटिका*, (वर्ष १७, अङ्क १८), पृ.६७ ।
- कोइराला, धरणीधर (२०३४), *नैवेद्य*, (नवौ.सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- गङ्गादास (मू.ले.), (बेताल, अनन्तराम शास्त्री), (सम्पा. सन् २०१०) *छन्दोमञ्जरी*, बनारस : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- गौड, दौलतराम (सम्पा. सन् २०११), *शुक्लयजुर्वेद संहिता*, वाराणसी : ठाकुरप्रसाद पुस्तक भण्डार ।
- ढुङ्गाना, गोविन्दप्रसाद शर्मा, (२०५०) *छन्दोहार* (पाँ.सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०५०) *नेपाली बृहद् शब्दकोश*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- थापा, हिमांशु (२०५०) *साहित्य परिचय*, (पाँ. सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (२०६३), *शाकुन्तल महाकाव्य*, (आ.सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
-(२०७४), *सुलोचना महाकाव्य*, काठमाडौं : मञ्जरी पब्लिकेशन ।
- नेपाल, देवी (२०७५), *छन्दपराग*, (पाँ. सं.), काठमाडौं : ऐरावती प्रकाशन ।
- न्यौपाने, चन्द्रप्रसाद (२०६७) *छन्दकुञ्ज*, (द्वि.सं.) काठमाडौं : काष्टमण्डप पुस्तक घर ।
-(?) *छन्दशास्त्र*, काठमाडौं : स्वदेश प्रकाशन प्रा.लि. ।
- पन्त, भरतराज (२०४९), *दोभान महाकाव्य*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पाणिनि (सन् २०१०) *अष्टाध्यायीसूत्रपाठः*, बनारस : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन ।
- पिङ्गल (मू.ले.), (अखिलानन्द शर्मा), (व्या. १९६५), *छन्दःसूत्रमर*, मेरठ : केदारनाथ वर्मा ।
- पिङ्गल (मू.ले.), (जीवानन्दविद्यासागरभट्टराचार्यः), (व्या. सन् १९२८) *पिङ्गलछन्दःसूत्रम्*, कलकत्ता : वाचस्पति प्रकाशन ।
- पौडेल, लकाश (२०७१), *शौर्य गाथा महाकाव्य*, नवलपरासी : त्रिवेणी साहित्य परिषद् ।
- पौड्याल, लेखनाथ (२०२४) *लालित्य प्रथम भाग*, (तृ.सं.), काठमाडौं : पुस्तक संसार ।
- भट्ट, केदार (मू.ले.), (नृसिंहदेव शास्त्री (व्या.सन् १९३९), *वृत्तरत्नाकर*, (दो.सं.), लाहौर : मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास ।
- वाल्मीकि (मू.ले.), (रामनारायणदत्त शास्त्री 'राम') (अनु. २०४७) *श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण*, (सा.सं.), (गोरखपुर : गीता प्रेस ।
- विनोदी, गोविन्दराज, (२०७१) *शूर्पणखा खण्डकाव्य*, नवलपरासी : त्रिवेणी साहित्य परिषदर ।
- व्यास (२०६६), *अग्निपुराण*, (आ.सं.), गोरखपुर : गीताप्रेस ।
- शर्मा श्रेष्ठ, कृष्णादेवी, (२०६५) *सृष्टि सौगात*, नवलपरासी : त्रिवेणी साहित्य परिषद् ।
- शास्त्री, राजाराम र रामरूप शास्त्री, (सन् १९३९) *छन्द रत्नावली*, लाहौर : राजाराम मालिक बाम्बे प्रेस ।
- श्रीकृष्णकवि, (सन् १८९५) *मन्दारमरन्दचम्पू*, मुम्बई : निर्णय सागर प्रेस ।
- श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार (२०५४) *पूर्वीय एवम् पाश्चात्य साहित्य समालोचना : प्रमुख मान्यता, वाद र प्रणाली*, (दो.सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।